

Російська імперія наприкінці XIX - на початку XX ст.

1. Особливості економічного розвитку Росії

Реформи 60-х рр. XIX ст. створили умови для швидкого розвитку капіталістичних відносин у Росії. Але тут вони мали свої особливості. Росія залишалась аграрною країною. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві відбувався на прусський кшталт - поміщицькі господарства поступово переходили на товарне капіталістичне виробництво. Це забезпечувало в Росії формування капіталістичних відносин за недостатнього первинного нагромадження капіталу. Грабіжницький характер селянської реформи відіграв роль первинного нагромадження, а також створив умови для забезпечення промисловості дешевою робочою силою.

Проте цей процес стримувався низкою чинників. Було збережено, зокрема, селянську "общину", що вповільнювало процес майнового розшарування. Промисловість, яка тільки-но створювалася, не могла забезпечити роботою велику кількість робітників. До того ж у Росії стався демографічний вибух: до кінця XIX ст. населення подвоїлося. Розвиток капіталістичних відносин відбувався на тлі збереження позаекономічних методів експлуатації селян (відробіток, здольщина) і навіть патріархального укладу господарювання.

Попри сповільнений розвиток капіталізму, в сільському господарстві були помітними нові явища. Соціальне розшарування селян супроводжувалося зростанням кількості сільськогосподарських найманих робітників. У 70-х рр. їх було 700 тис, а в 90-х - близько 3,5 млн; зростало виробництво товарного хліба.

Капіталістичні відносини на селі успішно розвивались у тих районах, де існувало традиційно розвинене селянське чи поміщицьке товарне господарство, і в новоосвоєних районах (південь України, Північний Кавказ, Казахстан).

У Росії пізніше за інші великі держави завершився промисловий переворот, тобто перехід на машинне виробництво. Це сталося у 90-х рр. XIX ст. Проте він відбувався одночасно з Індустріалізацією, що зумовило високу концентрацію виробництва і швидкі темпи розвитку. На 5% підприємств працювало 54,1% робітників. Початок індустріалізації характеризувався також прямим державним втручанням. Робилося це у формі державного фінансування залізничного будівництва, фінансової підтримки галузей важкої промисловості, особливо металургії та машинобудування, цільових державних замовлень.

Проте розвиток промисловості був нерівномірним у різних районах країни. Найбільш швидкими темпами розвивались

Роки заснування	Монополістичні об'єднання	Їхня роль у виробництві
1902	Синдикат "Продамет" - об'єднання металургійних заводів півдня Росії	80% збуту виробів російських металургійних заводів в
1902	Синдикат "Трубопродаж" - об'єднання заводів із виробництва труб	Сконцентрував збут усіх вироблених в Україні труб
1904	Синдикат "Продвагон" - об'єднання вагонобудівних заводів	95% монопольного продажу вагонів
1904	Синдикат "Продуголь" - об'єднання кам'яновугільних підприємств Донбасу	Контролював 75% продажу вугілля на півдні Росії
1905	Картель Нобель-Мазут - об'єднання нафтопромисловців в півдня Росії	Контроль над усім ринком нафтопродуктів Росії

Україна (Донбас, Південь), Петербург, Москва, Польща, Прибалтика; дещо повільніше - промисловість Уралу.

За період з 1866 р. по 1903 р. кількість підприємств збільшилась із 3 тис. до 9 тис. Виплавка чавуну 1902 р. зросла до 159 млн пудів (1867 р. його виробили лише 17 млн пудів). Видобуток вугілля досяг у 1902 р. 1 млрд пудів (1867 р. - 159 млн пудів).

Один з металургійних заводів

Великого розмаху набуло залізничне будівництво. Довжина залізничної мережі зростає з 1488 км у 1861 р. до 52 тис. км наприкінці XIX ст.

На економічний розвиток Росії негативно вплинула світова валютно-фінансова та економічна кризи 1899-1903 рр. Відразу різко скоротився приплив іноземних інвестицій. Нестача капіталів призвела до концентрації виробництва і до появи в Росії монополій "Продамет", "Продвагон", "Продпаровоз" та ін. За 1899-1908 рр. кількість підприємств скоротилася на чверть, а виробництво подвоїлося. Переважним тилом монополій були картелі й синдикати. Єдиного повністю монополізованою галуззю стало нафтодобування.

У кризі 1899-1903 рр. яскраво проявилась інша особливість промислового розвитку Росії - збіг у часі процесів Індустріалізації та монополізації, періодів розквіту та обмеження вільної конкуренції.

Значну частину російської промисловості становило кустарне виробництво, в якому було зайнято майже 4 млн осіб. Тим часом промисловий пролетаріат становив близько 3 млн, з яких лише 10% були кадровими робітниками. Росія знаходилася на початковому етапі становлення індустріального суспільства.

З 80-х рр. XIX ст. в Росію активно проникав іноземний капітал. Іноземні капіталісти ринулись у найприбутковіші галузі промисловості - нафтову,

кам'яновугільну, металургійну, машинобудівну. Вони засновували промислові компанії, скуповували акції підприємств. Особливо цей процес посилювався на початку XX ст. У нафтовій промисловості, наприклад, господарювали англійський трест "Ойл" і англо-голландський трест "Ройял датч шелл". Багатство сировинних ресурсів і дешева робоча сила забезпечували високі прибутки.

Російське законодавство сприяло проникненню іноземного капіталу в країну. Напередодні першої світової війни банкіри й підприємці з інших держав безпечно почувалися в Росії, не побоюючись за долю капіталовкладень і позик. Загалом іноземним власникам належала в Росії третина капіталу промислових компаній і майже половина капіталу десяти великих банків. Царський уряд одержував великі кредити. Відтак зовнішній борг Росії напередодні війни становив 7,5 млрд карбованців. Залежність від іноземного капіталу прив'язувала Росію до передових капіталістичних держав, впливала на вибір зовнішньополітичних пріоритетів. Сформувався значний прошарок підприємців, тісно пов'язаних з іноземним капіталом.

2. Формування соціальної структури російського суспільства індустріальної доби

Формально російське суспільство складалось із станів. Стани поділялися на податні (селяни, міщани) й неподатні (дворяни, духовництво). Розвиток капіталізму зумовив і формування нових прошарків суспільства - підприємців (промисловці, фінансисти) і найманих робітників (пролетаріат). Основну масу населення становили селяни (77%). У найгіршому становищі знаходилися наймані робітники (14 млн), для яких єдиним засобом існування лишався продаж своєї робочої сили.

Умови праці були тяжкими. У 1879 р. встановили 11,5-годинний робочий день, але 13-14-годинний робочий день іще довго залишався звичайним явищем. Нерідко половину заробітку забирали штрафи. За секретним циркуляром міністерства внутрішніх справ робітники підлягали адміністративному висланню без суду і слідства за участь у страйках. Заборонялося створювати профспілки. Високим був ступінь експлуатації робітників. Так, із карбованця, заробленого робітником, підприємець забирав собі від 68 до 96 копійок.

Широко використовувалася дитяча (з 8-10 років) і жіноча праця, яка оплачувалась удвічі дешевше, ніж аналогічна чоловіча.

Поряд із робітничим класом формувалася і клас підприємців. Його соціальною базою стало купецтво, заможне селянство, дворяни. Особливість формування класу підприємців полягала в тому, що він був тісно пов'язаний з державною бюрократичною структурою.

Капітали великих власників формувалися завдяки державному замовленню. Це, зрештою, зумовило підтримку царського уряду великими підприємцями.

І все ж, попри незаперечні успіхи в соціально-економічному розвитку, Росія залишалася переважно аграрною країною, оскільки частка промислової продукції була меншою за сільськогосподарську. Розвиток ринкових відносин породив протиріччя в суспільстві між працею і капіталом, між підприємцями і найманими працівниками, між новими економічними відносинами і старою політичною системою. Усі ці проблеми накладалися на старі. Зокрема, в країні не було вирішено аграрного питання. Це зумовлювало високу соціальну напруженість у суспільстві протягом 1861-1917 рр.

3. Робітничий рух

Тяжке становище робітників породило рух на захист "їхніх соціальних прав. Найпоширенішою формою боротьби був страйк.

У XIX ст. в Росії переважали страйки, що виникали як реакція на погіршення економічного становища робітників. Фактично робітники вимагали вигідніших умов продажу своєї робочої сили. Типовим прикладом є Морозовський страйк 1885 р. У 1897 р. робітники домоглися фабричного законодавства. У той період виникли перші робітничі організації в Одесі, Петербурзі та в інших містах.

На початку XX ст. робітничий рух вступив у нову фазу - боротьбу за політичні права.

Перший організований політичний виступ робітників стався 1 травня 1901 р. Того дня на Обуховському заводі в Петербурзі застрайкували 1200 робітників. Після арешту 26 керівників страйку до нього приєдналися всі 3500 робітників заводу. Вони захопили завод і вчинили опір поліції та військам.

Улітку 1903 р. весь південь Російської імперії від Одеси до Баку був охоплений політичним страйком, у якому взяло участь 200 тис. осіб.

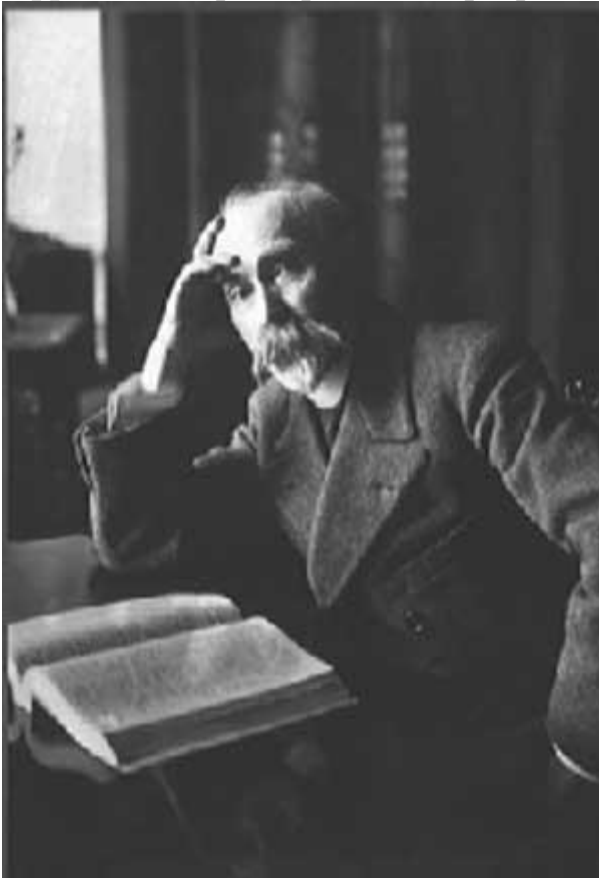
Отже, за короткий час робітничий рух у Росії став впливовою, самостійною політичною силою.

4. Російська соціал-демократія. Г. Плеханов. В. Ленін

Криза народництва, розгортання робітничого руху призвели до поширення в Росії ідеології марксизму. Подейкують, що засновник Німецької держави та її перший канцлер Бісмарк якось сказав своєму співвітчизникові Карлу Марксу: "Ваша теорія розвитку суспільства дуже гарна, тепер залишається тільки вибрати країну, яку слід принести цій теорії в жертву".

Першу марксистську організацію - "Трупу визволення праці" заснували в Женеві 1883 р. російські революціонери, які відмовилися від народництва (Г. Плеханов, П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич та ін.). Діячі групи вважали своїм завданням підготовку умов для розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Вони переклали російською мовою деякі праці Маркса й Енгельса та поширювали їх у Росії, розгромили ідеологію народників, довівши її

хибність. Особливо велика заслуга на цьому полі діяльності належить **Г. Плеханову** (1856-1918). Крім нищівної критики народників, він обґрунтував необхідність заснування в Росії марксистської партії, в 1883-1885 рр. склав перші проекти її програми.

Г. Плеханов

У 80-х рр. ХІХ ст. у промислових і політичних центрах Росії почали виникати марксистські гуртки.

Восени 1895 р. майже два десятки петербурзьких соціал - демократичних гуртків об'єдналися під орудою В. Леніна в "Союз боротьби за визволення робітничого класу". На той час В. Леніну виповнилося 25 років. У березні 1897 р. таку саму організацію створили київські соціал-демократи. Київський "Союз..." налагодив випуск і поширення загальноросійської "Рабочей газеты". Подібні союзи виникли і в інших містах Росії.

Консолідація гуртків була кроком до створення загальноросійської соціал-демократичної партії.

І з'їзд Соціал-демократичної робітничої партії відбувся 1898 р. р Мінську. 9 делегатів від 6 організацій проголосили створення РСДРП, визнали "Рабочую газету" її центральним органом та обрали центральний комітет РСДРП. Але за кілька днів ЦК і значну кількість соціал-демократів було заарештовано, а друкарню "Рабочей газеты" розгромлено.

Кімната, в якій відбувався перший з'їзд РСДРП

На початку ХХ ст. відродити РСДРП запропонували Ленін, Мартов та Ін. Ленін виїхав за кордон. За підтримки діячів групи "Визволення праці" він організував випуск загальноросійської соціал-демократичної газети "Искра". Вона, за його задумом, повинна була підготувати ідейно-політичні та організаційні передумови відтворення соціал-демократичної партії. Редагував газету Ленін разом із Плехановим.

Тим часом у країні наростає революційний рух. Навесні 1902 р. сталися масові селянські виступи у Полтавській і Харківській губерніях. Улітку 1903 р. робітничий рух на півдні Росії набув форми загального політичного страйку.

У липні-серпні 1903 р. у Брюсселі, а згодом у Лондоні відбувся II з'їзд РСДРП. Переважна частина делегатів підтримувала платформу "Искры". Найважливішими її елементами були тези про "диктатуру пролетаріату" і про побудову партії на засадах "демократичного централізму".

Незгодні з платформою "Искры" делегати - "економісти" та бундівці (єврейська соціал-демократична організація) залишили з'їзд і тим забезпечили іскрівцям абсолютну перевагу. Однак самі іскрівці розкололися на "твердих" і "м'яких". Суперечності виявилися щодо питань організаційної побудови партії та деяких теоретичних положень програми, що стосуються специфіки розвитку Росії. "М'які" на чолі з Мартовим виступали за побудову соціал-демократичної партії на кшталт європейських партій парламентського типу. "Тверді" на чолі з Леніним наполягали на створенні партії "нового типу" із "залізною" дисципліною, яка складалась би з "професійних революціонерів".

На виборах центральних органів партії більшість голосів набрали "тверді", які згодом почали називатися більшовиками, а м'які" - меншовиками. З часом розбіжності між двома фракціями поглибилися настільки, що фактично утворилися дві партії: РСДРП(б) і РСДРП(м). В. Ленін і Г. Плеханов розійшлися в багатьох важливих питаннях стратегії й тактики робітничого руху.

Ленін виступає на II з'їзді РСДРП

Плеханов, який пристав до меншовиків, головними вважав парламентські форми боротьби, а не збройне повстання, провідною силою - ліберальну буржуазію. Він доводив несвоєчасність соціалістичної революції та неможливість побудови соціалізму й Росії. Переможцем у цій суперечці виявився Ленін.

5. Зовнішня політика Росії

Наприкінці XIX - на початку XX ст. Російська імперія продовжувала свою експансію. Як і інші великі держави, вона переймалася жадобою здобуття колоніальних володінь. Основним об'єктом був Далекий Схід.

У 1891 р. почалося будівництво стратегічної Транссибірської залізниці. Це дало змогу Росії активніше проникати в Туву, Зовнішню Монголію, Маньчжурію. Скориставшись із поразки Китаю в японсько-китайській війні 1894-1895 рр., Росія домоглася права на будівництво Китайсько-Східної залізниці від Чити до Владивостока через Маньчжурію і права оренди

протягом 25 років Ляодунського півострова з Порт-Артуром. У 1899-1901 рр. Росія вкупі з іншими великими державами брала активну участь у придушенні боксерського повстання в Китаї (Іхетуанське повстання 1899-1900 рр.). Проникнення в Китай викликало опір з боку Японії та Англії, що призвело до російсько-японської війни (1904-1905 рр.), в якій Росія зазнала поразки. Однак вони домоглися відторгнення Зовнішньої Монголії від Китаю та фактично перетворили її на свою колонію.

Іншим важливим напрямом експансії залишалися Середня Азія та Закавказзя (Іран, Туреччина).

Наприкінці XIX - на початку XX ст. Росія встановила контроль над Північним Іраном, попередньо переділивши його на сфери впливу з Англією. А ще Англія та Росія домовилися про розподіл сфер впливу в Середній Азії.

Відновивши свій статус великої держави, Росія не могла залишатись осторонь світового конфлікту між великими державами. Прихильності Росії домагалися держави Троїстого союзу - Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, які прагнули, щоби вона принаймні зберігала нейтралітет, тоді як Франція вбачала в Росії єдину силу, що могла стримати Німеччину. Зрештою, Росія підписала союз із Францією (1891-1893 рр.) та Англією (1907 р.).

Вибір Росії на користь Франції та Англії був зумовлений: небажанням надмірного посилення Німеччини; прагненням здійснити територіальні загарбання, що їх не могла забезпечити Німеччина; залежністю Росії від французьких та англійських позичок і капіталів.